

KS. SŁAWOMIR PAWIŃSKI
Opole, UO

DUSZPASTERSKI KAIROS ORĘDZIA, KULTU I JUBILEUSZU 100-LĘCIA OBJAWIEŃ FĄTIMSKICH

Wydarzenia i objawienia Matki Bożej w Fatimie z 1917 r. wpisują się niewątpliwie w kategorię znaków czasu, które należy wciąż na nowo odczytywać, zwłaszcza z okazji jubileuszu 100-lecia ich objawień. „Orędzie fatimskie skierowane jest do każdego człowieka” — mówił Jan Paweł II w swej homilii w Fatimie 13 maja 1982 r.

Wezwanie Maryi nie jest jednorazowe. Jej apel musi być podejmowany z pokolenia na pokolenie, zgodnie z coraz nowymi „znakami czasu” Trzeba do niego nieustannie powracać. Trzeba go podejmować wciąż na nowo¹

Idąc tym tropem papieskiego myślenia o Fatimie, chcemy przyjrzeć się istocie orędzia i kultu fatimskiego w nawiązaniu do duszpasterstwa parafialnego w kontekście raportu z badań nad kultem Matki Bożej i nabożeństwa fatimskiego w parafiach w Polsce opublikowanego w 2016 r. Niewątpliwie w 2017 r. przeżyliśmy „rok łaski” od Boga za przyczyną obchodów jubileuszu 100-lecia objawień w Fatimie. Z tym jubileuszem związane były i nadal są „chwile łaski”, które należy właściwie odczytać i wykorzystać na różnych poziomach, w tym również na poziomie duszpasterskim.

1. Raport z badania kultu Matki Bożej i nabożeństwa fatimskiego w parafiach katolickich w Polsce z 2016 r.

Opracowanie zawiera wyniki badań statystycznych nad kultem Matki Bożej i nabożeństwa fatimskiego w parafiach katolickich w Polsce przeprowadzonych w 2015/2016 r. przez Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego SAC we współpracy z Sekretariatem Fatimskim w Zakopanem². Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC jest pierwszym w Polsce ośrodkiem badań nad religijnością i katolicyzmem. Założony został w 1972 r. przez Stowarzyszenie Apostolstwa Katolickiego

¹ JAN PAWEŁ II, *Homilia podczas Mszy św.* (Fatima, 13.05.1982), *OsRomPol* 3 (1982), nr 5, s. 9.

² W. SĄDŁOŃ (oprac.), *Kult Matki Bożej i nabożeństwo fatimskie w parafiach katolickich w Polsce. Raport z badań*. Realizacja badań: R. STĘPISIEWICZ, M. OSYTEK, Warszawa 2016, <http://www.iskk.pl/kosciolnaswiecie/255-kult-maryjny-w-polsce.html> (17.08.2017).

(księża pallotyni). Współpracuje z Głównym Urzędem Statystycznym oraz Konferencją Episkopatu Polski.

Wyniki badań przeprowadzonych we wszystkich parafiach katolickich wskazują, że nabożeństwo fatimskie obecne jest w zdecydowanej większości parafii w Polsce (72%). Najbardziej wyraźnymi rysami tego nabożeństwa jest: organizowanie w pierwsze soboty miesiąca (80%), zachęta do spowiedzi (82%) i Komunii św. wynagradzającej (80%), wspólne odmawianie różańca (80%). Zdecydowanie rzadziej w nabożeństwach fatimskich podawana jest intencja wynagradzająca Niepokalanemu Sercu Maryi (46%) oraz odbywa się 15-minutowa medytacja (37%)³. Te wyniki świadczą o pewnych rozbieżnościach w pojmowaniu samej istoty nabożeństwa pierwszosobotniego, jak i jego praktyce duszpasterskiej, gdzie intencja wynagradzająca Najświętszemu Sercu Niepokalanej powinna towarzyszyć spowiedzi św., modlitwie różańcowej, 15-minutowej medytacji nad tajemnicą różańcową oraz Mszy św. z Komunią św. wynagradzającą.

Wśród innych elementów nabożeństwa fatimskiego najczęściej pojawia się procesja z figurą MB Fatimskiej, procesja światła (12%), adoracja Najświętszego Sakramentu (5%) oraz odprawianie specjalnej Mszy św. (4%). Niekiedy nabożeństwom fatimskim towarzyszą: odmawianie litanii, konferencje, akty oddania, apele jasnogórskie. Konferencje, homilie, nauki, katechezy maryjne głosi się w zaledwie 1,3% parafii. Natomiast śpiew pieśni fatimskich praktykuje zaledwie 0,7% parafii w Polsce. Te wyniki świadczą o małym stosunkowo zaangażowaniu duszpasterzy w formację teologiczno-liturgiczną uczestników nabożeństw fatimskich poprzez zaniechanie głoszenia słowa Bożego (homilii, kazań, konferencji maryjnych) oraz ożywienie śpiewu pieśni fatimskich. Zdaniem twórców raportu porównanie wyników badania pobożności maryjnej z wynikami innych badań ISKK wskazuje, że obecność nabożeństwa fatimskiego nie jest związana bezpośrednio z poziomem religijności w poszczególnych regionach Polski. Oznacza to, że na jego popularność ma raczej wpływ przede wszystkim osobiste zaangażowanie poszczególnych duszpasterzy.

Ogółem w Polsce w 67,7% diecezji praktykuje się nabożeństwa fatimskie. To nabożeństwo najbardziej popularne jest w diecezji gliwickiej (82,6% parafii), szczecińsko-kamieńskiej, drohiczyńskiej i lubelskiej (ponad 80% parafii). Diecezja opolska zajmuje 15 miejsce spośród 41 diecezji i praktykuje nabożeństwo fatimskie 71,4% parafii. Pod względem elementów nabożeństwa fatimskiego dostrzegalne są również różnice na poziomie poszczególnych diecezji. W parafiach diecezji szczecińsko-kamieńskiej w 45% parafii praktykowane jest 15-minutowe rozmyślanie, w diecezji sandomierskiej i zamojsko-lubaczowskiej jedynie w 39% parafii, w diecezji gliwickiej — 19,4% (33 miejsce w rankingu diecezji), a w diecezji opolskiej — 12,6% (39 miejsce w rankingu diecezji)⁴

³ Tamże.

⁴ Tamże.

Jak stwierdzają autorzy raportu na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w 8774 parafiach, pobożność maryjna zajmuje istotne miejsce w funkcjonowaniu duszpasterstwa parafialnego w Polsce. Na podstawie danych można stwierdzić, że po różańcu (97% parafii praktykuje modlitwę różańcową, z tego 92,4% parafii praktykuje w październiku, a codziennie przed Mszą św. 23,2% parafii) oraz nabożeństwach majowych (95% parafii) nabożeństwo fatimskie (72% parafii) stanowi jeden z zasadniczych rysów pobożności maryjnej we współczesnym Kościele w Polsce⁵.

Nabożeństwo fatimskie stanowi bez wątpienia kontynuację i współczesny przejaw charakterystycznego rysu duchowości maryjnej w naszym kraju. Wraz z orędziem fatimskim stanowi ono jeden z przejawów pobożności ludowej, który łączy tradycję chrześcijańską oraz rozumianą instytucjonalnie religijność z życiem codziennym wiernych. Orędzie fatimskie wyraźnie odcisnęło się na pobożności ludowej w Polsce i jego ślady odnaleźć można w większości parafii katolickich w Polsce. Bez wątpienia bazuje ono na religijności wiernych, jednak różnice w skali jego występowania w poszczególnych regionach Polski związane są, jak to podkreślają autorzy raportu, raczej z osobistym zaangażowaniem duszpasterzy.

Jak zauważają twórcy raportu, w wielu parafiach obecność nabożeństwa fatimskiego ma charakter śladowy. Bo nie można wykluczyć odpowiedzi, że tylko różaniec wypełnia ową formę nabożeństwa fatimskiego. Interpretując tym kluczem powyższe badania, można stwierdzić, iż w wielu naszych parafiach „nabożeństwo fatimskie” w takim wydaniu odprawia się prawie codziennie przed Mszą św., kiedy wierni odmawiają modlitwę różańcową! Dalej autorzy opracowania przestrzegają, iż wiele form tego nabożeństwa zamiast zwracać uwagę na najistotniejsze jego elementy w nawiązaniu do samego orędzia fatimskiego, jak np. intencja wynagradzająca Najświętszemu Sercu Niepokalanej, obejmuje ono obce z punktu widzenia istoty orędzia nie tylko treści, ale i formy, co może grozić swoistym rytualizmem oraz dewocją.

2. Istota orędzia i kultu fatimskiego oraz jego pastoralne implikacje

Orędzie fatimskie od początku było, jest i będzie nader ważne dla Kościoła, chrześcijańskiej teologii, duchowości i egzystencji, co pokazują niezwykle słowa papieża Benedykta XVI wypowiedziane w Fatimie w maju 2010 r. Kiedy w 1917 r. „otwarło się niebo nad Portugalią” — mówił papież — było to „jak okno nadziei”, które Bóg otwiera, „gdy człowiek zamyka przed Nim drzwi”⁶. Dlatego też poszczególni papieże, jak i duszpasterze, widzą w tym fatimskim „oknie nadziei” wielką

⁵ Tamże.

⁶ Por. *Światłość świata. Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem*, tłum. P. Napiwodzki, Kraków 2011, s. 170.

szansę na ożywienie wiary i pobożności wśród wiernych. Tym bardziej z pastoralnego punktu widzenia ważna jest znajomość samego orędzia fatimskiego i jego interpretacja w duchu Kościoła.

Pod pojęciem orędzia fatimskiego rozumiemy „ogół pouczeń doktrynalnych i praktycznych dotyczących nauki i moralności chrześcijańskiej, jakie Niebo usiłowało przekazać ludziom za pomocą wydarzeń fatimskich”⁷. Na źródła orędzia fatimskiego składają się informacje przekazane przez Anioła i Matkę Bożą w Fatimie trójce dzieci: Łucji, Hiacyncie i Franciszkowi. W głównej mierze są to ich relacje, publiczne i prywatne przesłuchania, rozmowy, wizje i zbiory listów⁸. Na ich podstawie Kościół dokonał rozeznania objawień fatimskich i podał do publicznej wiadomości, ujmując to przestanie w kategoriach objawień prywatnych — jako orędzie zgodne z wiarą katolicką. Na całość orędzia z Fatimy składają się trzy cykle objawień: cykl anielski (objawienia Anioła z 1916 r.), cykl maryjny (objawienia Matki Bożej w Fatimie w Covo da Iria w 1917 r.); cykl Serca Maryi (objawienia, które miała s. Łucja w Fatimie w 1921 r., w Pontevedra w latach 1925–1926 i w Tuy w 1929 r.)⁹

Aby dobrze odczytać orędzie fatimskie, należy uwzględnić cały ówczesny kontekst historyczny, polityczny i społeczny w Europie, a zwłaszcza w Portugalii, oraz chronologię wydarzeń w Fatimie, jak również fakty związane z osobami „widzącymi”, które przekazały orędzie Kościołowi i światu. Ich życie stało się również nie mniej ważną częścią samego orędzia fatimskiego. W Europie trwała I wojna światowa, we Włoszech i w Portugalii masoneria organizowała „czarne marsze” przeciw Kościołowi, zaś w Rosji trwały przygotowania do rewolucji październikowej. Na tle wojennej zawieruchy i rodzącego się totalitaryzmu komunistycznego doszło do ingerencji Nieba poprzedzonej listem pasterskim Benedykta XV z 5 maja 1917 r., który w obliczu bezsilności wobec trwającej wojny apelował o żarliwą modlitwę o pokój i polecił dodać do Litanii loretańskiej wezwanie: „Królowo Pokoju — módl się za nami”¹⁰.

2.1. Cykl Anioła

Ukazanie się Matki Bożej poprzedzone zostało trzema objawieniami Anioła wiosną 1916 r. Anioł nauczył dzieci modlitwy uwielbienia, adoracji Najświętszego

⁷ L.G. DA FONSECA, *Cuda Fatimy*, tłum. W. Dzieża, Częstochowa 2017, s. 279.

⁸ W języku polskim ukazały się dwa tomy *Wspomnień siostry Łucji z Fatimy*, wydane w Fatimie w latach 2002 i 2003 pod red. L. Kondora. Godnymi uwagi ze względu na źródła orędzia fatimskiego są jeszcze dwie pozycje s. Łucji opublikowane w języku polskim: *Apele orędzia fatimskiego*, tłum. L. Balter, Zakopane 2001, i *Przestanie z Fatimy. Jak postrzegam Przestanie przez pryzmat czasów i wydarzeń*, tłum. J.A. Potempa, Coimbra 2006.

⁹ Por. F. STRAZZARI, *Fenomen Fatimy. Podróż do duchowego serca Portugalii*, tłum. T. Trus, Kraków 2015, s. 17.

¹⁰ Por. T. TINDAL-ROBERTSON, *Krew i nadzieja. Orędzie fatimskie w nauczaniu papieża*, tłum. W. Łaszewski, Szczecinek 2012, s. 26–27.

Sakramentu, wprowadził do przeżycia Komunii św. wynagradzającej, formował pastuszków fatimskich do przeżywania codzienności w duchu pokuty i ofiary, jak również przygotował je do spotkania z Matką Boską. Objawienia Anioła są niejako propedeutyką „Fatimy” i małym jej katechizmem. Orędzie Anioła jest na wskroś chrystocentryczne, eucharystyczne i trynitarnie oraz ma ekspiacyjny charakter, który zostanie później pogłębiony w objawieniach fatimskich. Dzieci są prowadzone przez Anioła metodą na wskroś katechetyczną i mistagogiczną, otrzymują w ten sposób zdrową pobożność uformowaną z Nieba. Najlepszym przykładem są tutaj modlitwy, które Anioł uczy dzieci:

Mój Boże, wierzę w Ciebie, wielbię Ciebie, ufam Tobie i kocham Ciebie. Proszę Cię, abyś wybaczył tym, którzy nie wierzą, którzy Cię nie uwielbiają, Tobie nie ufają i Ciebie nie kochają!¹¹

Tę modlitwę, zwaną *Modlitwą Anioła*, pastuszkowie fatimscy odmawiali najczęściej. Ta modlitwa też najlepiej wprowadza w duchowość pokuty, która będzie znamionować pobożność samych dzieci, jak również będzie stanowić rys duchowości fatimskiej. Wydaje się, iż *Modlitwę Anioła* należy tym samym wpisać w orędzie fatimskie i rozpropagować ją wśród wiernych czcicieli Matki Bożej Fatimskiej, aby ją nie tylko znali i nią się modlili, ale według jej słów formowali swoją relację z Bogiem, polegającą na wierze, adoracji, zaufaniu i miłości oraz na pokucie za grzeszników¹². Anioł nauczył jeszcze drugiej, niemniej ważnej z punktu widzenia orędzia fatimskiego, modlitwy, tzw. *Modlitwy do Trójcy Przenajświętszej*:

Trójco Przenajświętsza, Ojcze, Synu i Duchu Święty. W najgłębszej pokorze cześć Ci oddaję, ofiaruję Tobie Przenajdroższe Ciało i Krew, Duszę i Bóstwo Pana naszego, Jezusa Chrystusa, obecnego na ołtarzach całego świata, jako wynagrodzenie za zniewagi, świętokradztwa i obojętność, którymi jest On obrażany. Przez nieskończone zasługi Jego Najświętszego Serca i przez przyczynę Niepokalanego Serca Maryi, proszę Cię o łaskę nawrócenia biednych grzeszników¹³

Ważny jest, obok słów tej modlitwy, również kontekst jej powstania. Anioł najpierw wskazuje dzieciom postacie eucharystyczne: Hostię i kielich z Krwią Pańską i uczy na kolanach adoracji. Następnie udziela dzieciom Komunii św. W powyższej modlitwie widzimy ów rys trynitarny, eucharystyczny i ekspiacyjny orędzia Anioła, które wpisuje się w samą istotę orędzia fatimskiego.

W tym kontekście dla duszpasterzy tkwi ważne przesłanie i zarazem wezwanie pastoralne, że należy wciąż na nowo uświadamiać sobie potrzebę właściwej formacji modlitewnej i teologicznej w pobożności maryjnej, aby później należycie tę pobożność kształtować pośród swoich wiernych. Istnieje potrzeba ciągłego pogłębienia rozumienia orędzia fatimskiego w łączności z orędziem, które przyniósł Anioł, ze szczególnym akcentem na propagowanie modlitw Anioła oraz właściwej ich interpretacji. Często się zdarza, iż wierni, jak również sami duszpasterze, nie znają

¹¹ L. KONDOR (red.), *Wspomnienia siostry Łucji z Fatimy*, Fatima 2002, s. 175.

¹² Por. L. GŁOWACKI, *Podejmować wciąż na nowo orędzie fatimskie*, Warszawa 2013, s. 54–55.

¹³ L. KONDOR (red.), *Wspomnienia siostry Łucji z Fatimy*, s. 177.

orędzia Anioła z Fatimy, nie znają też modlitw, które stanowią istotną część tego orędzia. Jubileusz 100-lecia objawień fatimskich był dobrą okazją, aby to można było zmienić. Wezwanie do modlitwy przyniesione przez Anioła staje się tym samym pierwszą implikacją pastoralną, aby duszpasterze, tak jak Anioł w Fatimie, razem modlili się z wiernymi, formowali do modlitwy i głosili orędzie modlitwy¹⁴. Jak możemy zauważyć na podstawie wyników badań nabożeństwa fatimskiego w Polsce, w zaledwie 1,3% parafiach w czasie nabożeństw fatimskich głosi się orędzie i przepowiada się słowo Boże, stąd też postulat formacji modlitewnej i teologicznej nad orędziem winien w pierwszym momencie objąć samych duszpasterzy, którzy będą należycie to orędzie głosić i kształtować w duchu tego orędzia pobożność swoich wiernych¹⁵

2.2. Cykl Maryi

13 maja 1917 r. trojgu portugalskim dzieciom — 9-letniemu Franciszkowi Marto, jego 7-letniej siostrze Hiacyncie oraz ich 10-letniej kuzynce Łucji Dos Santos — ukazała się „Jasna Pani”, przekazując im Boże wezwanie do modlitwy, pokuty i nawrócenia, a zarazem ostrzegając przed skutkami trwania ludzkości w grzechu. Matka Boża prosiła pastuszków o przybycie na to samo miejsce za miesiąc, a równocześnie poleciła odmawiać różaniec w intencji pokoju na świecie i szybkiego zakończenia trwającej I wojny światowej. Objawienia powtarzały się 6 razy, aż do października. Przybywało na nie coraz więcej ludzi, w tym także chorych, proszących o uzdrowienie. Ostatniemu objawieniu Matki Bożej (13 października), w którym uczestniczyło już około 70 tysięcy osób, towarzyszył zapowiedziany wcześniej „cud słońca” — wirowało ono wokół własnej osi jak ognista kula, zdając się spadać ku ziemi. Maryja powiedziała dzieciom, że jest Matką Boską Różańcową i poprosiła, aby wybudowano w tym miejscu kaplicę na Jej cześć. Hiacynta i Franciszek zmarły w rok po objawieniach na panującą wówczas grypę „hiszpankę” (zostały beatyfikowane przez Jana Pawła II w 2000 r. w Fatimie i kanonizowane przez papieża Franciszka 13 maja 2017 r.). Łucja wstąpiła do klasztoru karmelitanek, zmarła w 2005 r. i obecnie trwa jej proces beatyfikacyjny.

Rdzeń orędzia fatimskiego tworzą trzy wezwania: do pokuty i nawrócenia, do modlitwy i do nabożeństwa do Niepokalanego Serca; trzy wezwania, które łączy wspólny mianownik — wezwanie do praktykowania modlitwy różańcowej¹⁶. Matka Boża Fatimska wskazuje na różaniec, który słusznie określa się mianem „modlitwy Maryi”, modlitwy, w której czuje się Ona z nami w szczególny sposób zjednoczona. Ona sama modli się z nami. Dlatego modlitwa różańcowa stanowi podstawę

¹⁴ Por. J.C. DAS NEVES, *Stulecie fatimskie*, tłum. G. Borowski, Kraków 2017, s. 201–203.

¹⁵ Por. S. PAWIŃSKI, *Orędzie fatimskie w polskiej twórczości kaznodziejskiej*, w: TENŻE (red.), *Orędzie fatimskie w nauczaniu i pobożności Kościoła* (OBT 137), Opole 2013, s. 74–91.

¹⁶ Zob. S.M. KAŁDON, *Biblijne podstawy orędzia fatimskiego*, „Perspektiva” 20 (2012), nr 1, s. 30; por. W. ŁASZEWSKI, *Różaniec w Fatimie*, w: M. DROZDEK (red.), *Fatima dziś*, Warszawa 1999, s. 11–130.

nabożeństwa fatimskiego. Rozważania poszczególnych tajemnic z życia Jezusa i Maryi prowadzą nas do odkrycia życia Bożego w nas i do oddania właściwej czci Bogu. Orędzie i kult Matki Bożej Fatimskiej, szczególnie zaś w roku jubileuszowym, był okazją do pogłębienia duchowej formacji różańcowej w parafiach. Formacja zwłaszcza Róż Żywego Różańca, formacja zelatorów, zakładanie nowych Róż Żywego Różańca w roku jubileuszowym mogło być pięknym duchowym darem dla Matki Bożej, ale też świadectwem wiary w siłę modlitwy różańcowej; również pielęgnowanie w naszych parafiach tradycji odmawiania różańca przed Mszą św. Aby tak się stało, należy wciąż na nowo budzić tę wiarę poprzez głoszenie orędzia o modlitwie różańcowej. W październiku, w miesiącu różańcowym — można poświęcić temu kazania katechizmowe, ożywić formy rozważań różańcowych, jak i prowadzenia samej modlitwy różańcowej, np. procesje różańcowe z wykorzystaniem różańca procesyjnego, tworzenie kapliczek różańcowych i „drózek różańcowych”, zaproszenie na „ekstremalny różaniec” w terenie. Obok wezwania do modlitwy, nawrócenia i pokuty swoiste *novum* fatimskiego orędzia stanowi wezwanie do nabożeństwa skierowanego do Niepokalanego Serca Maryi¹⁷

Centrum orędzia fatimskiego stanowi przesłanie Matki Bożej zawarte w trzech częściach tzw. tajemnicy fatimskiej¹⁸. Pierwsza część to wizja piekła i kary za grzechy. W tej wizji wybrzmiewa szczególnie wymiar wynagrodzenia i zadośćuczynienia za grzechy. Matka Boża prosiła dzieci o modlitwę i podejmowanie wielu ofiar za grzeszników. Tematy eschatologiczne, które przypomina orędzie fatimskie, nabierają szczególnego wymiaru dla współczesnego świata, gdzie pojęcie grzechu, piekła, diabła zanika nie tylko z horyzontu świadomości ludzi, ale również z kościelnego przepowiadania¹⁹. W kontekście tematu piekła, jako konsekwencji grzechu, Maryja podaje dzieciom modlitwę, która jest złączona z naszą modlitwą różańcową już od wielu lat do tego stopnia, że wielu ludzi nie wie, że jest to modlitwa rodem z Fatimy i jest zakorzeniona w jej orędziu:

O mój Jezu, przebac nam nasze grzechy, zachowaj nas od ognia piekielnego, zaprowadź wszystkie dusze do nieba, szczególnie zaś te, które najbardziej potrzebują Twego miłosierdzia!²⁰

Druga część tajemnicy fatimskiej dotyczy kultu Niepokalanego Serca Maryi, które jest formą wynagrodzenia i zadośćuczynienia za zniewagi wyrządzone Jej Synowi i Jej samej przez grzechy ludzi²¹. Matka Boża przepowiedziała wybuch i tra-

¹⁷ Por. D.E. ROSAGE, *Maryja, Gwiazda nowego milenium*, Warszawa 2007, s. 49–52.

¹⁸ Tajemnica fatimska została zinterpretowana przez wielu teologów (m.in. S. de Fiores, kard. L. Scheffczyk L.G. da Fonseca, R. Fox, T. Tindal-Robertson, ks. M. Drozdek, W. Łaszewski). Komentarz teologiczny do tajemnicy fatimskiej, zwłaszcza jej trzeciej części, poświęcił kard. Józef Ratzinger w czerwcu 2000 r., kiedy to tajemnica została opublikowana.

¹⁹ Por. J. LEKAN, *Wpływ objawień fatimskich na życie Kościoła*, w: M. CZERNECKA (red.), *Tajemnica Fatimy. Historia i przesłanie*, Szczębrzeszyn 2017, s. 175–176.

²⁰ L. KONDOR (red.), *Wspomnienia siostry Łucji z Fatimy*, s. 185.

²¹ Por. J. LEKAN, *Wpływ objawień fatimskich na życie Kościoła*, s. 176–178.

gedię II wojny światowej, pojawienie się głodu na rozległych obszarach świata, początek wielkich prześladowań Kościoła w związku z rozszerzaniem się rewolucji bolszewickiej na inne kraje oraz cierpienia papieża. Aby zapobiec tym nieszczęściom, prosiła o poświęcenie świata, a zwłaszcza Rosji, swemu Niepokalanemu Sercu i o przyjmowanie wynagradzających Komunii św. w pierwsze soboty każdego miesiąca. Maryja podkreśliła, że jeśli Ojciec Święty dokona tego poświęcenia, to walcząca z religią Rosja bolszewicka nawróci się, a świat zazna trwałego pokoju. Papież Pius XII, idąc za tym żądaniem, poświęcił cały świat Niepokalanemu Sercu Maryi 31 października 1942 r. w Fatimie za pośrednictwem rozgłośni radiowej z okazji obchodu 25 rocznicy objawień fatimskich, a osobiście dokonał tego w Bazylice św. Piotra w Rzymie 8 grudnia w tym samym roku²². Ale w owym poświęceniu nie padło słowo „Rosja”. Ponadto Matka Boża żądała, aby poświęcenie to odbyło się w jedności z biskupami całego świata. Jedność, kolegiałność w poświęceniu mają w tym kontekście swoje znaczenie. Jan Paweł II starał się to uczynić po zamachu, który miał miejsce 13 maja 1981 r., najpierw 13 maja 1982 r. w Fatimie, później 25 marca 1984 r. na Watykanie oraz 13 maja 1991 r. również w Fatimie. Akty poświęcenia i zawierzenia Niepokalanemu Sercu Maryi świata, Kościoła, parafii, czy rodzinny są częścią kultu maryjnego, który ma swoje ugruntowanie w objawieniach fatimskich — i nie tylko. Matka Boża wiele razy to wezwanie do poświęcenia kierowała do ludzi i do niego wzywała²³. Kościół w Polsce dokonał takiego akt zawierzenia najpierw 8 września 1946 r. na Jasnej Górze, a 6 czerwca 2017 r. na Krzeptówkach, w sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej, został ten akt odnowiony w łączności z całym Episkopatem Polski z okazji jubileuszu 100-lecia objawień w Fatimie. Natomiast 8 września 2017 r. ów akt zawierzenia Sercu Niepokalanej Maryi został odnowiony w parafiach i w rodzinach w całej Polsce. I tu rodzi się pytanie o stan świadomości dokonywanych aktów zawierzenia i poświęcenia nie tylko w Episkopacie, ale na poziomie diecezjalnym, a przede wszystkim na poziomie parafialnym. Nie mnogość aktów, ale formacja do ich dokonania czy odnowienia winna bardziej przyświecać duszpasterstwu i to na jego różnych poziomach. Bez formacji i pogłębienia tychże aktów pozostaną one bezowocne i będą tylko w świadomości ludzi świadectwem kościelnego i duszpasterskiego aktywizmu — i to jeszcze odgórnego!

Trzecia część tajemnicy fatimskiej, której kluczem do zrozumienia są potrójne słowa Anioła: „Pokuta, pokuta, pokuta!”, została ujawniona przez Jana Pawła II 20 czerwca 2000 r., a więc tuż po beatyfikacji fatimskich pastuszków Hiacynty i Franciszka. Wizja ukazuje mozolną drogę biskupa odzianego w biel (którego same dzieci zidentyfikowały jako Ojca Świętego) na stromą górę, na której szczycie stoi wielki krzyż; droga wiedzie przez na wpół zburzone miasto. Biskupi, kapłani,

²² Por. T. TINDAL-ROBERTSON, *Krew i nadzieja*, s. 68–93.

²³ Por. K. CZAPLA, *Fatima. Przesłanie na nasze czasy*, Kraków 2017, s. 69–83.

świeccy, a w końcu również papież zostają zabici. Ale aniołowie zbierają krew zabitych, która dzięki temu przynosi owoce światu. Proroctwo o „biskupie odzianym w bieli” po zamachu na Jana Pawła II z 13 maja 1981 r. w sposób szczególny wpisało się w interpretację tej tajemnicy. Tryb warunkowy fatimskiego orędzia zyskuje nowe znaczenie poprzez fakt cudownego ocalenia papieża z zamachu i staje się kryterium oceny naszej rzeczywistości, że jeśli ludzie będą czynić pokutę, do której wzywał Anioł z trzeciej części tajemnicy fatimskiej, to będą mieli wpływ nie tylko na własne losy, ale i na losy całego świata. Komentarz kard. Ratzingera z 2001 r. w tym kontekście jest bardzo wymowny:

Cała tajemnica jest dramatycznym apelem do ludzkiej wolności, wzywa nas, byśmy odmienili nas samych, a dzięki temu odmienili też bieg historii — *notabene*, aspekt ten łączy tekst tajemnicy z tekstem Apokalipsy. Skoro Papież umknął śmierci, mamy prawo uważać to za znak, że modlitwa może odmienić historię²⁴.

Tryb warunkowy: „Jeśli...” pozostaje wciąż aktualnym wezwaniem fatimskiego orędzia i zarazem przypomnieniem ewangelicznego orędzia: „Czas się wypełnił i bliskie jest Królestwo Boże. Nawracajcie się i wierźcie w Ewangelię!” (Mk 1, 15). Logika objawień maryjnych w Fatimie jest jednoznaczna z orędzieniem ewangelicznym: kluczem do jej zrozumienia jest słowo „pokuta”, czyli *metanoia* — przemiana życia, odwrócenie się od zła, a zwrócenie się ku Bogu. W tym kontekście temat szeroko rozumianej pokuty staje się nader ważny nie tylko w przepowiadaniu słowa Bożego w ramach nabożeństw fatimskich, ale również jako czynnik kształtujący ducha tego nabożeństwa. Takim przykładem ducha pokuty może być gest podnoszonych dłoni w czasie odmawiania jednej z tajemnic różańca św.

2.3. Cykl Serca Maryi

Po śmierci s. Łucji otrzymaliśmy kolejną porcję materiałów źródłowych dotycząca objawień, w tym o tzw. siódmym objawieniu fatimskim. Podczas pierwszego objawienia 13 maja 1917 r. Matka Boża prosiła, aby dzieci przychodziły na miejsce objawień przez sześć kolejnych miesięcy, zawsze 13 dnia danego miesiąca. Potem powie im, kim jest i czego oczekuje. I wtedy padły tajemnicze słowa: „Następnie wrócę jeszcze siódmy raz”. Na swoje wyjaśnienie musiały czekać aż do października 2007 r., kiedy to w Fatimie w czasie międzynarodowego kongresu ujawniono zapiski s. Łucji po jej śmierci. Czytamy w nich, że kiedy biskup Fatimy chciał 14-letnią Łucję wysłać do sióstr zakonnych do Porto, aby ją ukryć przed światem, rodzice i sama Łucja nie aprobowali zbytnej decyzji biskupa. 15 czerwca 1921 r. Łucja udała się na miejsce objawień i tam modliła się do Matki Bożej o światło i pociechę.

Spojrzałam w górę i ujrzałam Cię. To byłaś Ty, Najświętsza Matko, byś podała mi rękę i pokazała drogę. Twe usta otworzyły się i słodki dźwięk Twego głosu przywrócił mej

²⁴ Por. *Bóg i świat: wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, tłum. S. Sowinski, Kraków 2001, s. 275.

duszy światło i pokój. „Jestem tu, po raz ostatni. Idź, postępuj drogą, którą wskazuje ci biskup, taka jest wola Boga”²⁵

Oto najkrótsze i najdłużej nieznanne objawienie fatimskie. Mamy w nim przekaz o bliskości Maryi, o ciepłej Jej matczynej dłoni, która prowadzi swoje dzieci. Przesłanie proste i bardzo wymowne, które wzywa do posłuszeństwa, zwłaszcza w czasach, kiedy kwestionuje się autorytet papieża i biskupów. Maryja, która jest pokorną i posłuszną Służebnicą Pańską, uczy nas i wskazuje na drogę posłuszeństwa Kościołowi²⁶. I tu rodzi się pytanie o nasze posłuszeństwo wobec kościelnych autorytetów. Posłuszeństwo papieżowi, biskupowi, proboszczowi, spowiednikowi, kierownikowi duchowemu na każdym etapie potrzebuje światła i wierności, ale najczęściej potrzebuje też, a może przede wszystkim, ofiary z cierpienia i cierpliwości, czego najlepszym przykładem są postacie świętych i błogosławionych.

Najważniejszą częścią objawień w cyklu Serca Maryi i zarazem uzupełnieniem orędzia fatimskiego jest wezwanie do wprowadzenia nabożeństw pierwszych sobót miesiąca. Istotą tego nabożeństwa jest wynagrodzenie za grzechy popełnione przeciwko Niepokalanemu Sercu Najświętszej Maryi Panny. Jezus i Maryja ukazali się s. Łucji 10 grudnia 1925 r., aby opisać nabożeństwo wynagradzające grzechy popełnione przeciw Niepokalanemu Sercu Maryi. Maryja powiedziała:

Córko moja, spójrz, Serce moje otoczone cierniami, którymi niewdzięczni ludzie przez bluźnierstwa i niewierności stale ranią. Przynajmniej ty staraj się nieść mi radość i oznajmij w moim imieniu, że przybędę w godzinie śmierci z łaskami potrzebnymi do zbawienia do tych wszystkich, którzy przez pięć miesięcy w pierwsze soboty odprawiają spowiedź, przyjmą Komunię Świętą, odmówią jeden różaniec i przez piętnaście minut rozmyślania nad piętnastu tajemnicami różańcowymi towarzyszyć mi będą w intencji zadośćuczynienia²⁷

Dlaczego pięć sobót wynagradzających? Chodzi o pięć rodzajów zniewag, którymi obrażane jest Niepokalane Serce Maryi:

- obelgi przeciw Niepokalanemu Poczęciu,
- przeciw Jej dziewictwu,
- przeciw Jej Bożemu Macierzyństwu,
- obelgi, przez które usiłuje się wpoić w serca dzieci obojętność, wzdargę, a nawet nienawiść wobec nieskalanej Matki,
- bluźnierstwa, które znieważają Maryję w Jej świętych wizerunkach.

Warunki nabożeństwa pierwszych sobót miesiąca stanowią swoistą syntezę orędzia fatimskiego i nadają kształt pobożności maryjnej wyrażonej w duchu fatimskim:

- 1) w pierwsze soboty miesiąca przystąpić do spowiedzi z intencją wynagrodzenia za grzechy popełnione przeciw Niepokalanemu Sercu Maryi; można także sko-

²⁵ L. CRISITNO, *O dinamismo da Mensagem de Fatima*, w: *Congresso Internacional. Fatima para o Seculo XXI*, Fatima, 2008, s. 334; por. L. GŁOWACKI, *Podjąć wcióż na nowo orędzie fatimskie*, s. 172–173.

²⁶ Por. W. ŁASZEWSKI, *Nowy lepszy świat. Ukryta tajemnica Fatimy*, Radom 2013, s. 35–36.

²⁷ L. KONDOR (red.), *Wspomnienia siostry Łucji z Fatimy*, s. 200.

rzystać z łaski sakramentu pojednania wcześniej, byleby w tym dniu być w stanie łaski uświęcającej, bez grzechu ciężkiego;

- 2) przyjąć Komunię św. w pięć pierwszych sobót miesiąca w powyższej intencji;
- 3) odmówić pięć tajemnic różańcowych;
- 4) przez piętnaście minut rozważać tajemnice różańcowe, ofiarując tę medytację w wymienionej intencji²⁸

Nabożeństwo pierwszych sobót miesiąca to forma pomocy grzesznikom, zaproponowana przez Maryję i Jezusa, i w ostateczności jest konsekwencją przyjęcia orędzia fatimskiego oraz wypływającą z tego orędzia konkretną formą pobożności²⁹. Propagowanie i wprowadzanie nabożeństwa pierwszych sobót jest następnym ważnym krokiem i nader ważną implikacją pastoralną na naszej fatimskiej duszpasterskiej drodze. I to jest też odpowiedź na pytanie: Co dalej po jubileuszu 100-lecia objawień fatimskich? Co dalej po Wielkiej Nowennie Fatimskiej? Formacja do nabożeństw pierwszych sobót miesiąca i wprowadzanie wszystkich warunków tego nabożeństwa w parafii, obok dalszego podtrzymywania i rozwoju nabożeństw fatimskich związanych z obchodami 13 dnia miesiąca od maja do października, wydają się być najważniejszymi wyzwaniem duszpasterskimi orędzia fatimskiego oraz jubileuszu 100-lecia objawień w Fatimie.

Jeśli Kościół zaakceptował orędzie z Fatimy, stało się to przede wszystkim dlatego, że orędzie to zawiera aktualizację wezwania samej Ewangelii: „Nawracajcie się i wiercie w Ewangelię” W adhortacji *Evangelii gaudium* możemy odczytać duszpasterski program papieża Franciszka:

Mam nadzieję, że wszystkie wspólnoty znajdą sposób na podjęcie odpowiednich kroków, by podążać drogą duszpasterskiego i misyjnego nawrócenia, które nie może pozostać rzeczy w takim stanie, w jakim są³⁰.

Nawrócenie duszpasterskie (pastoralne) i misyjne — według adhortacji *Evangelii gaudium* — polega na przejściu od zabiegów duszpasterskich o charakterze „konserwującym” do działań o charakterze misyjnym³¹. Papież przestrzega przed lansowaniem duszpasterstwa „odległego”, pozbawionego bliskości, czułości, bez serdeczności. W tym kontekście nawrócenie duszpasterskie i misyjne wpisuje się w orędzie fatimskie, a ożywienie kultu Matki Bożej Fatimskiej w parafii może stanowić okazję, aby nie tylko przybliżyć samo orędzie fatimskie, jako element bliskość i czułość samego Boga i Matki Bożej, ale również otworzyć się na nowe formy duszpasterstwa i pobożności.

Nowa ewangelizacja, jak to wskazywał Jan Paweł II, nowa w swoim zapale, metodach i ekspresji, musi z konieczności przenikać również do religijności ludo-

²⁸ Por. K. CZAPLA, *Fatima. Przesłanie na nasze czasy*, s. 95–103.

²⁹ Por. W. ŁASZEWSKI, *Nabożeństwo pierwszych sobót*, w: M. DROZDEK (red.), *Fatima dziś*, s. 141–151; Cz. SOŁTYS, *Maryjne orędzie nabożeństwa pierwszych sobót w świetle objawień w Fatimie*, Pelplin 2008, s. 65–96.

³⁰ EG 25.

³¹ EG 30.

wej, pod strzechy zwykłych domów, w których będzie się opowiadać o tym, co się przeżyło minionego dnia w czasie nabożeństwa. A stanie się tak, kiedy zostanie odnowiony w nas zapał duszpasterski, połączony z poszukiwaniem nowych sposobów świadczenia o radości bycia chrześcijaninem. W przemówieniu wygłoszonym do biskupów portugalskich 13 maja 1991 r. papież Jan Paweł II podkreślił, że

Kościół trzeciego tysiąclecia zrodzi się z ponownej ewangelizacji, którą trzeba podjąć.

(...) Czyż Fatima, miejsce o tak głębokiej wymowie duchowej, nie powinna odegrać doniosłej roli w tej nowej i niezbędnej ewangelizacji? Fatima, trwająca niezmiennie w milczącym słuchaniu głosu Boga, nadal jest stałym punktem odniesienia i wezwaniem do życia ewangelią (...).

Wszystko to stanie się dla was łatwiejsze, jeśli prowadząc wiernych tą samą drogą, będziecie urzeczywistniać w waszym życiu posłannictwo Fatimy, które jest echem wezwania ewangelicznego: „Czas się wypełnia i bliskie jest Królestwo Boże. Nawracajcie się i wierźcie w Ewangelię” (Mk 1,15). Czuwać i modlić się, modlitwa i pokuta — oto synteza orędzia, które Najświętsza Dziewica nieustannie powtarza nam, poczynając od Fatimy³².

Słowa św. Jana Pawła II brzmią proroczo i wskazują na pastoralną implikację dla pobożności maryjnej w naszych parafiach w duchu orędzia fatimskiego. Takim przykładem mogą być tzw. „noce pokuty” organizowane w Turzy Śląskiej „śląskiej Fatimie”. Są to czuwania modlitewne przeżywane w duchu pokutnym i wynagradzającym, które odbywają się w sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej przez cały rok z 29 na 30 dzień każdego miesiąca (wyjątek: ostatni dzień lutego – 1 marca). W ramach tego nabożeństwa obok Mszy św. na rozpoczęcie odprawia się „godzinę przebłagania” wraz z procesją z Najświętszym Sakramentem, następnie odmawiany jest różaniec i na koniec odprawiane jest nabożeństwo do Matki Bożej Płaczącej z Syrakuz, które połączone jest z procesją z jej figurą³³.

Podsumowując: orędzie fatimskie ma szeroki zasięg doktrynalny i pastoralny, i na horyzoncie współczesnego duszpasterstwa daje wiele możliwości ożywienia pobożności maryjnej. Bóg w Fatimie objawia się w tajemnicy Trójcy Przenajświętszej, w działaniu Matki Bożej i Aniołów. Orędzie fatimskie przypomina współczesnym ludziom prawdy o istnieniu piekła, działaniu Szatana i o grzechu, który jest konsekwencją odrzucenia Boga. Orędzie fatimskie wprowadza nas również w ożywione życie sakramentalne, w centrum którego znajduje się Eucharystia z Komunią wynagradzającą oraz sakrament pokuty. Objawienia w Fatimie szczególny akcent kładą na życie modlitewne — z tym największym wezwaniem do modlitwy różańcowej. Orędzie fatimskie ma charakter profetyczny, ponieważ ukazuje spójność historii zbawienia z historią powszechną poprzez swoistą fatimską teologię znaków czasów, która ujawniła się zwłaszcza w trzech częściach tzw. tajemnicy fatimskiej. Orędzie fatimskie ma duży wpływ na tradycyjne oraz nowe formy pobożności ze szczegól-

³² JAN PAWEŁ II, *W światłach Fatimy nowa ewangelizacja Europy*. Przemówienie Ojca Świętego wygłoszone 13 maja do biskupów portugalskich, OsRomPol (1991), nr 7, s. 24–25.

³³ Por. <http://www.sanktuarium.turza.pl/wydarzenia/noce-pokuty.html> (20.09.2017).

nym wyakcentowaniem kultu Niepokalanego Serca Maryi i związanych z tym praktyk religijnych, takich jak wspólnotowa modlitwa różańcowa 13 dnia miesiąca od maja do października oraz nabożeństwo pierwszych sobót. Jubileusz 100-lecia objawień w Fatimie był bardzo dobrą okazją, aby orędzie fatimskie jeszcze bardziej rozpropagować i ożywić nim nasze duszpasterstwo. W dużej mierze to od pastoraliistów i duszpasterzy będzie zależeć, na ile „chwile łaski” związane z samym orędziem i kultem fatimskim będą wykorzystane i przyniosą owoce zdrowej maryjnej pobożności w naszym duszpasterstwie.

STRESZCZENIE

Jubileusz 100-lecia objawień w Fatimie był bardzo dobrą okazją do jego jeszcze lepszego poznania, propagowania i wprowadzenia do duszpasterstwa. Orędzie fatimskie, obok części doktrynalnej, wykształciło i ma wpływ na tradycyjne oraz nowe formy pobożności z szczególnym wyakcentowaniem kultu Niepokalanego Serca Maryi i związanych z tym praktyk religijnych, takich jak modlitwa różańcowa oraz nabożeństwo pierwszych sobót. Stanowi to wezwanie pastoralne dla Kościoła, aby z jednej strony pogłębiać wciąż rozumienie orędzia fatimskiego i wypływających z niego implikacji pastoralnych, a z drugiej strony dostosowywać i w sposób zgodny z tym orędziem kształtować pobożność maryjną w duszpasterstwie. W artykule przedstawiono główne idee orędzia fatimskiego i wyzwania pastoralne, jakie stoją przed duszpasterstwem w kontekście raportu z badań nad kultem Matki Bożej i nabożeństwa fatimskiego w parafiach w Polsce, który został opublikowany w 2016 r.

Słowa kluczowe: orędzie fatimskie, jubileusz 100-lecia objawień w Fatimie, pobożność oraz kult maryjny i fatimski, implikacje duszpasterskie orędzia fatimskiego.

The Pastoral *Kairos* of the Message, Worship and Jubilee of the 100th Anniversary of the Apparitions of Fatima

Summary

The Fatima message introduces us into the sacramental life, in the center of which is the Eucharist with the rewarding Communion, in the prayer life with a special emphasis on the prayer of the Rosary, but above of all calls for repentance and conversion. The Fatima message is prophetic in its character because it shows the coherence of the history of salvation with the universal history through the specific Fatima theology of the signs of the times, especially in the three parts of the so-called secret of Fatima. The Fatima message, composed of the cycle of the Angel, the cycle of Mary and the cycle of the Heart of Mary, has alongside the doctrinal part, shaped and influenced new forms of piety, with particular emphasis on the cult of the Immaculate Heart of Mary and related religious practices such as the Rosary and the service of the first Saturdays.

Bibliografia

- Bóg i świat: wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, tłum. S. Sowinski, Kraków 2001.
- CRISITNO L., *O dinamismo da Mensagem de Fatima*, w: *Congresso Internacional. Fatima para o Seculo XXI*, Fatima 2008.
- CZAPLA K., *Fatima. Przesłanie na nasze czasy*, Kraków 2017.
- DAS NEVES J.C., *Stulecie fatimskie*, tłum. G. Borowski, Kraków 2017.
- FONSECA L.G., *Cuda Fatimy*, tłum. W. Dzieża, Częstochowa 2017.
- GŁOWACKI L., *Podjąć wciąż na nowo orędzie fatimskie*, Warszawa 2013.
- JAN PAWEŁ II, *Homilia podczas Mszy św.* (Fatima, 13.05.1982), *OsRomPol* 3 (1982), nr 5, s. 9.
- JAN PAWEŁ II, *W światłach Fatimy nowa ewangelizacja Europy*. Przemówienie Ojca Świętego wygłoszone 13 maja do biskupów portugalskich, *OsRomPol* 3 (1991), nr 7, s. 24–25.
- KALDON S.M. *Biblijne podstawy orędzia fatimskiego*, „*Perspektiva*” 20 (2012) nr 1, s. 30.
- KONDOR L. (red.), *Wspomnienia siostry Łucji z Fatimy*, Fatima 2002.
- LEKAN J., *Wpływ objawień fatimskich na życie Kościoła*, w: M. CZERNECKA (red.), *Tajemnica Fatimy. Historia i przesłanie*, Szczecznieszyn 2017, s. 175–176.
- ŁASZEWSKI W., *Różaniec w Fatimie*, w: M. DROZDEK (red.), *Fatima dziś*, Warszawa 1999, s. 11–130.
- ŁASZEWSKI W., *Nowy lepszy świat. Ukryta tajemnica Fatimy*, Radom 2013.
- ŁASZEWSKI W., *Nabożeństwo pierwszych sobót*, w: M. DROZDEK (red.), *Fatima dziś*, Warszawa 1999, s. 141–151.
- PAWIŃSKI S., *Orędzie fatimskie w polskiej twórczości kaznodziejskiej*, w: TENŻE, (red.), *Orędzie fatimskie w nauczaniu i pobożności Kościoła* (OBT 137), Opole 2013, s. 74–91.
- ROSAGE D.E., *Maryja, Gwiazda nowego milenium*, Warszawa 2007.
- SADŁOŃ W. (oprac.), *Kult Matki Bożej i nabożeństwo fatimskie w parafiach katolickich w Polsce. Raport z badań. Realizacja badań*: R. STĘPISIEWICZ, M. OSYTEK, Warszawa 2016, w: <http://www.iskk.pl/kosciolnawiecie/255-kult-maryjny-w-polsce.html> (30.09.2017).
- SOŁTYS CZ., *Maryjne orędzie nabożeństwa pierwszych sobót w świetle objawień w Fatimie*, Pelplin 2008.
- STRAZZARI F., *Fenomen Fatimy. Podróż do duchowego serca Portugalii*, tłum. T. Truś, Kraków 2015.
- Światłość świata. Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem*, tłum. P. Napiwodzki, Kraków 2011.
- TINDAL-ROBERTSON T., *Krew i nadzieja. Orędzie fatimskie w nauczaniu papieży*, tłum. W. Łaszewski, Szczecinek 2012.

SŁAWOMIR PAWIŃSKI (1970), dr, prezbiter diecezji opolskiej, adiunkt w Katedrze Homiletyki i Środków Przekazu Wiary Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego (od 2002 r.); studia specjalistyczne z homiletyki odbył na KUL w latach 1997–2001. Od 2008 r. proboszcz parafii św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Ligocie Turawskiej. E-mail: pawinski@go2.pl.